

МИЉАН МОЈАШЕВИЋ

НЕМЦИ ПО МЕМОАРИМА
ВОЈВОДЕ ГАВРА ВУКОВИЋА И ПО
БЕЛЕШКАМА УЗ РАТОВАЊЕ КОЧЕ ПОПОВИЋА*

Прилазимо овој теми као примеру стварања представе о Немцима код Срба, односно Југословена. Дакле, као делу широке теме о немачко-југословенским културнополитичким, посебно културним везама. Црногорски војвода и књажев министар иностраних дела пише о Немцима мање, суздржаније и уопштеније, али са великим прибојавањем; партизански генерал, Титов министар спољних послова чини то много више, специфичније, и са великом мржњом.

Вредело је вратити се војводиним *Мемоарима* и као веома поучној, изворној, душевној лектури, те је већ и то само по себи велик успех овог скупа.

Да ли црногорски војвода, оштроумни посматрач са очевидно књижевним даром, који онако упамтљиво скицира тип Црногорца и Херцеговца, сажима на сличан начин своје утиске и у портрет Немца? - Не. Да ли то чини, у својим ратним бележењима, партизански генерал, интелектуалац изузетног домета и образовања, песник по вокацији, војник по револуционарној нужди? - Чини, и то са убојитом одбрамбеном решеношћу на бити или не бити. Има ли код њих разлико-

---

* *Мемоари* војводе Гавра Вуковића, министра иностраних дјела Књажевине Црне Горе од 1889. до 1905. године, приредио и предговор написао Слободан Томовић, Цетиње: Обод, Подгорица: Побједа, 1985, I 465, II 439, III 456 стр. - Коча Поповић, *Белешке уз райовање* (Дневник, белешке, документа), приредио, избор докумената сачинио и коментаре написао Милош Вуксановић, Београд: Београдски издавачко-графички завод, 1988, 319 стр.

вања између Аустрије и Немачке? - Код војводе Гавра и јесте тежиште на понашању Аустрије према Црној Гори; код Коче Поповића, пак: на Немцима, у чијем су саставу и Аустријанци, и на њиховом ратовању и понашању у окупираној Југославији.

Војвода пише после свега што се издепавало, по сећању и документима, а Коча Поповић записује у току самог ратовања, па је његова књига већ и због тога препуна података и из ратне хронике.

Имали бисмо и регионалан разлог да у нашем тексту станемо истовремено и пред црногорског војводу и дипломату и пред југословенског генерала и дипломату и зато што су обојица везани и за овај крај: војвода већ пореклом, а генерал упадљиво присним личним везама са људима из, односно преко овог краја, почев од заједничке фотографије са Данилом Лекићем, на почетку *Бележака*.

Погледи старога војводе, искусног државника свога времена, на Аустрију и Немачку омеђени су њиховим односом према Црној Гори и Србији. Они су у том погледу национални. Погледи партизанског младог генерала, револуционарног ентузијасте, окренути су наметнутој интернационалној, и интернационалистичкој, борби против националсоцијалистичке, расистичке Немачке. Црногорски војвода и дипломата полаже све наде за будућност Српства и Словенства у царску Русију, партизански генерал у социјалистичку Русију, односно у Совјетски Савез. Генералови погледи су јасни свакоме ко иоле познаје део светске историје обележен Октобарском револуцијом. Војводини, пак, нису и зато што се о њима, системски и систематично, задуго није ни хтело знати. Утолико "новије" и актуелније делују многе појединости и уопштена запажања из књиге војводиних властитих сећања и искустава. Војвода, једноставно а мисаоно, дефинише: "Аустрија није народ него држава, док Италија је народ". То се каже у контексту црногорског страховања од Италије. "Ми се од ње више, и с разлогом, бојимо него од Аустрије. Испод Аустрије икад, а испод Италије никад" (III, 307). Један и културноисторијски колико и политичкоисторијски став! Негдашњи - и то дугогодишњи - министар иностраних дела упозорава на Аустрију као "кобну сусјетку" између Црне Горе и Србије (II, 212), као државу "која је једва дочекала да нас шиканира" (II, 164, и д.), као "највишег непријатеља Русије и свег словенства" (II, 279), као интриганта између Црне Горе и Србије, а на турском двору против њих обеју. Спада у неку врсту наравоученијѝ војводино наглашавање потребе супротстављања Србије и Црне Горе "германско-аустријским аспирацијама на Балкану" и економског ослобађања "од обије опасне силе; наравно, помоћу Русије, Француске и Италије" (III, 258). Војвода се служи сложеницом "аустро-германски" када упозорава и на "аустро-германско продирање" на Југоисток ових двеју "веома опасних велесила" - Аустро-Угарске и Немачке - и када посебну опасност види у мисији Аустрије као заштитнице католичанства на Балкану, где би желео

да улогу "протекције католичанства опет узме велика хуманитарна Француска по ма коју цијену било" (II, 207). Но, све то спада у "нужду злога сусједства" Црне Горе са Аустријом (III, 52). Боли војводу што се почешће морао сагињати врат пред Аустријом и морали се прихватати њени услови.

Селекција памћења, толико важна за сваког писца, уосталом и за сваки дијалог, уклапа се нестилизованом, некако више спонтано у контекст војводиног приповиједања. Објективност је зацело и етичка потреба његовог казивања.

Војводино политичкоисторијско страховање од Немаца као да оптерећује и његов однос према склоности књаза и породице му да шетају немачким градовима. Та одбојност је некако и стилем народског приповедања постављена на народски, вуковски ниво мемоарске наративе. Такве је природе, укључујући и стилизацију, рецимо приповедање о књажевом одласку на крунисање цара Николе II. "Књаз пође најприје у Хајделберг, код неких докторских специјалиста, па у Баден-Баден, па отуда да продужи пут у Русију. Принцеса Јелена такође пође у Дрезден, под видом усавршавања њеног талента за цртање" (II, 329). То њено путовање ће се завршити веридбом за италијанског престолонаследника. Педесетак страница касније војвода ће се опет присетити овог књажевог путовања. Пошао је књаз на лечење у Немачку "да би се излијечио пријед крунисања цара Николе и могао издржати штрапаце церемонија у Москви". То је 1896. Још тачнији датум књажевог одласка у Баден-Баден: 23. април (II, 384 и д.). А књаз и престолонаследник Данило пак: пошао оцу у сусрет у Минхен, одатле ће за Беч, где ће се окупити и поћи на крунисање у Москву (II, 391 и д.).

Појединости овакве природе, по којима би се могло закључити и о родитељској слабости црногорског књаза према својој деци, и које се преводе у велику пажњу аустријског цара према књазу и његовој породици "сваком приликом проласка преко Аустрије", па податак о бечком професору - који лечи књаза Данила - као тајној вези са царским двором, све то израста у велику замерку књазу због дволичне политике са Русијом и "са најжешћим непријатељем словенства цјелокупног - са Аустријом" (II, 317 и д.).

Означавање књажеве политике "аустрофилском" (II, 370) има тон оптужбе. Назвати некога, без солидне аргументације, аустрофилом, германофилом, русофилом, англофилом, и тако редом, више је лак него одговоран поступак. Што је Немаца била "хофдама књагињина" (III, 359) ситан је податак за германофилство. Али је стварно занимљив као културноисторијски податак. Но, има ли неке пизме према књазу и синовима у оваквим војводиним сведочењима? То што су књажеви синови "важили као аустрофили, а особито германофили", те што им, наводно, није сметало што "Аустрија свирепо гони Црну Гору" (II, 59)

улива се недвосмислено пејоративан суд: да су били "лични, себични". Позива се војвода на такво мишљење и у - Петрограду.

Бележи војвода и "велико незадовољство цара аустријског лично према књазу" и једној ситуацији, и кризу у односу између Беча и Цетиња, тј. ћесара и књаза (III, 193). Бележи и књажево распитивање код султана: да ли би се Турска оружјем супротставила аустријској анексији Босне и Херцеговине и да ли би тада "примила Црну Гору за своју савезницу" (III, 160). Овакве појединости подстичу на питање о природи наводног аустро- и германофилства. Јасније, на уобичајеност: да се атрибут германофилства, одн. аустрофилства, додаје код Срба пречесто и тамо где нема политичкоисторијског основа. Довијали су се српски књажеви, и они у Београду и они на Цетињу, немоћни између моћних велесила, како су могли и умели, а најчешће: како су морали, па ваља и ту добро просудити па тек пресудити.

Војводина представа о Немцима, и Аустријанцима, одређена је њиховим понашањем према Црној Гори и Србији, а онда и према Словенству. Какво је то понашање било од анексије Босне и Херцеговине, преко два светска рата, остаће добро познато и за поколења која ће долазити за нама. Но добро је што и војвода бележи, и истиче, а и ми тако чинимо где се може, да је и међу Немцима, одн. Аустријанцима, било људи сасвим друкчијег понашања од оног које је код нас створило тешку политичку представу о Немцима. У комисији за разграничење Црне Горе са Турском у време књаза Данила (1859) представљао је Немачку "Лихтенберг, њен конзул из Скадра, истински пријатељ Црне Горе" (III, 413). Дајте да и даље бележимо, за историју и политичку и културну, и такве људе! А имало их је, и има их. У културној историји много више, и много лакше, него у политичкој. За разлику од културне историје, у политичкој има да се иде за политиком врха. И барон Лихтенберг је спроводио политику Пруске свог времена. Упадљиво је како се војвода овде повео емоцијама о витештву. "Прусација, као од давнина позната херојска држава, без својих интереса, нити икаквих аспирација на Балканском полуострву, цијенећи високо храброст и мучеништво Црне Горе, указивала јој је при разграничењу јаку потпору." Краљевина Пруска, тачно каже војвода: водећа држава "у германском бунду" и утицајна у европској политици (III, 133 и д.), водила је према Црној Гори једну политику, војвода је назива пријатељском, до "проглашења германске империје 1871", а онда, у савезу са Аустријом, после ратовања с њом 1866, "окренула је стопама аустријске политике у источном питању" и "одмах се осјетио студени дах од германског сјевера према маленој Црној Гори и цијелом српском народу", "док се није развио у страховиту олују непријатељства 1878," на Берлинском конгресу. Од оваквих синтеза одскачу инцидентне појединости с тешким дипломатским последицама, као што је она са Бисмарковим изаслаником, на кога за три дана његовог боравка на Цетињу нико није обратио никак-

ву пажњу, на шта је Пруска одговорила прекидом дипломатских односа са Црном Гором (III, 135). И опет смо, као небројено пута, код народског, вуковског стила приповедања. "Бизмарк има једног свог пријатеља из младости којег шаље свуд кад хоће нешто боље да дозна." Дошао тај на Цетиње, "под именом сликара", али књаз знао ко је овај човек и понашао се "као према сваком странцу лијепо" (I, 369). Као у каквој саги!

Војводино писање о Немцима има широк политички контекст. Он њихово деловање на Балканском простору прати у сплету слабљења утицаја других велесила, у првом реду Енглеске. Дуго одсутна са тог простора, Немачка је одједном, од свог уједињења, "отпочела да развија свој моћни уплив, како у политици, тако у финансијама турским, у уређењу војске, у трговини и сваком великом предузећу" (II, 282). Основе немачког продирања, солидне и систематичне, биле су такве да су "увиђавни државници" имали довољно разлога за страховање "да ће Њемци истиснути мало по мало свачи други уплив и постати моћним господарима истока" (II, 282). А ситуације у којима су Аустрија и Немачка иступиле на страни Црне Горе биле су у склопу њихове политике према ривалским велесилама (II, 135).

Иако би војводи било драже да се књаз искреније понашао према Русима, има се ипак утисак да књажеви напори да успостави и одржава нормалне односе са Немачком спадају у државничку спретност. Не оставља војводу равнодушног у његовом страховању "од опасне индустријске германске навале" (II, 204) ни Данилова женидба немачком принцезом, свеједно што је немачка принцеза удајом за црногорског кнеза заменила своје немачко име типично српским - Милица.

"У свему тачан као Њемац" каже војвода за старога краља Петра, бројећи му најбоље особине (III, 365). Бесумње јак комплимент једном Србину.

Није пуки куриозитет податак о Мехмед Али-паши, Немцу који је напустио немачку војску, па пошто га ни Аустријанци нису примили, окренуо према Цариграду, потурчио се, и: "У рату 1876-7. командовао је војском, која је ударала на Црну Гору од стране Старе Србије на Васојевиће, против одјељења војске, којом је командовао војвода Миљан Вуковић" (II, 24). Као да војвода овим податком каже: Ето, и Немци су имали своје потурице. Или: Немац нас је нападао и под турском заставом. Занимљивост је, опет у политичкоисторијском контексту, и то да је Мехмед Али-паша погинуо од Арнаута (II, 24).

У војводиним мемоарима потврђује се мањевише традиционална представа о политичкоисторијској сукобљености, тачније: о војној, па затим и економској експанзији Аустрије и, потом, Немачке низ Балкан и Подунавље према Југоистоку и Истоку уопште.

У бележењима пак Коче Поповића, у току самог ратовања за ослобођење од Немаца као окупатора, спојиле су се: мржња против

класног, против националног и против интернационалног непријатеља, против Немаца као носилаца најсуровије расне идеологије коју свет памти. "Лајава, крвава руља која је газила Европу и Русију, 1941. није знала ни за какво друго осећање снаге, надмоћности, презира свега што није немачко - па ма било и небеско. Бог је заиста био избачен - ту је био "Führer"!" (190). Одлучујући разлози толике мржње према Немцима не проистичу ни из идеологије ни из историје, него из сазнања о свему ономе што су Немци стварно починили по окупираној Југославији. "У Јајцу су Немци палили, пљачкали, убијали", па набраја злодела која нам је мучно да понављамо, и - позива на освету.

Код старог војводе стоје сталожена размишљања државника о злој судбини живљења са незгодним, опасним чак суседима. Код младог партизанског генерала - Кочи Поповићу (1908) је када записује ова запажања и размишљања тек тридесет и која година - мржња је емотивна снага за мобилисање у борби која се води дословце на живот и смрт. "Још вешају по бандерама таоце [...]. Још их мрзимо сваком честицом нашег тела, сваким делићем нашег осећања и разума. Још их чека упорна освета" (185).

Било је великих окупаторских злочина и у Првом светском рату, али они у Другом, овом у ком је један од елитних војсковођа Коча Поповић, незапамћено су геноцидни. Окупаторска суровост оружја и дотле нечувено бескрупулозна пропаганда наметнули су мржњу и овом човеку високе културе, широког образовања и снажног поетског осећања. "Немачка руља одваљала се ка мору. Лакнула је земља, зацарила тишина, она тишина која је могућна једино кад нема туђе војске" (187). Има у овим бележењима и иначе изврсне и приповедне и лиричне прозе. Рецимо, и живо исприповедани одлазак 1943. на тзв. мартовске преговоре (88 и д.) "ка Немцима са којима смо водили тако крваве борбе код Г. Вакуфа, ка омрзнутим фрицевима."

Мржња је опака и за онога ко је ствара и за онога по коме се њоме удара. Немачка пропаганда мржње у току Другог светског рата била је по злу чувена и остала пословично везана за име министра пропаганде. На ту пропаганду су на одговарајуће начине реаговале и пропаганде других зараћених страна, нарочито, изгледа, совјетска и енглеска. Из тог правца биће да улази ово пејоративно име "фрицеви". Слично, пејоративно, звучи и када Немац каже за Руса "der Ivan". Но познато је како су војници зараћених противничких страна бивали изненађени при личним сусретима: да у ратном непријатељу, појединцу, откривају човека слична себи. Па ипак, ипак: благонаклон је, поред све оне велике мржње, опис немачког генерала са којим се Коча Поповић са друговима срео марта 1943, дакле са једним од крупних, а не ситних фрицева.

Војвода размишља у традицији словенског отпора германској експанзији. Он свакако као да не зна за Хердерово сажалјиво писање о Словенима као страдалницима у тим вековним отпорима, али зато до-

бро зна шта је у име немства чињено Србима особито анексијом Босне и Херцеговине и наметнутим светским ратом и као учесник у великом делу тих догађаја. Оно пак што је Немачка учинила прво себи, па ускоро потом и Европи и свету, кад се повела за националсоцијалистичким политичким једноумљем, првенствено расистичким програмом, изненадило је бруталношћу и најљуће и најупућеније противнике те идеологије. Ваља на ово подсетити да би се разумео позив и једног Коче Поповића, хуманисте са српском душевном мекотом праштања и француском школом најбољег понашања, на мржњу и освету према Немцима као народу. Оштровид запазивач и убојито јасан и усмерен записивач, доживљавао је и сазнавао Коча Поповић на местима збивања, куда је као ратник пролазио, најстрашније свирепости немачке војске. Колико ми је познато, ово што је Коча Поповић забележио о Немцима у Другом светском рату спада међу најтеже што је код нас речено о том народу. И може се, по страховању од те стране, упоређивати с оним што је о Немцима писао оснивач српске германистике Милош Тривунац у периоду између анексије Босне и Херцеговине и Првог светског рата, у књизи *О Немцима* (1912). Може се, на немачкој страни, упоређивати и са чувеним походима гнева и националне увређености Томаса Мана у његовим обраћањима своје народу преко радиоталаса, из емиграције, у Другом светском рату. Текстови Коче Поповића о Немцима, особито онај из 1944. под насловом *Сила и беда немачког војника*, усмерени су ка мржњи и освети као "мајсторству најсветлијег нашег оружја" против "главног, вековног непријатеља - немачког војника", уз најтеже епитете (205 и д.). Ни језик те војске, то "животињско брцање", "нема ничег заједничког са језиком којим су писали Гете и Маркс" (207). По тој убојитости мржње спада ова књига у ону врсту мобилизаторске литературе каквом су се прославили Илија Еренбург и Алексеј Толстој, којима се Коча Поповић изричито прикључује. То је литература која се по успешности ратног деловања упоређивала са ефикасношћу великих војних јединица.

Да ли је стари генерал, кажу његови познаваоци: тврдо доследан и свој, објављивањем оваквих аутентичних бележења из ратничке младости хтео да и на овај начин још једном стане испред строја страдалих у рату с Немцима, да их, и симболично, не остави саме? Ако је то злог, онда је и то његова пословична доследност - и после краја.

Толико је зла почињено у име Немачке, особито стрељањем по стотину талаца за једног убијеног немачког војника, да Коча Поповић, интернационалист и по ширини образовања, пропушта да подсети да никад, па ни у јеку масовних злочинстава немачких власти и војске, није престајала да се опире, и да се из емиграције и војнички бори она друга Немачка: отерана у емиграцију, сатерана у концентрационе логоре или ућуткана.

Нема споразума са Немцима (135) ни у одређеном покушају усред рата, али очигледно, упркос разорној мржњи према немачком окупатору, ипак: нема неспоразума са немачком књижевношћу, културом, филозофијом. Наишавши, у току ратовања, случајно на Гетеов текст из *Dichtung und Wahrheit*, забележио је, на француском, како чита Гетеа, "уствари први пут", и како га је понео као "imposant (monumental) et grésieux" (113). Па опет забелешка, на француском, о Гетеовим романима: како су то "прави психолошки романи" (131 и д.). Оцењује те романе са високим интелектуалним разумевањем за начин живота људи у њима, који су сасвим друкчији од оних за које се Коча Поповић бори као револуционар. Наговештај, макар и кроз овај кратки сусрет с високом хуманистичком литературом: да су ратови, политике и опаке националне мржње једно, и пролазно у сталној промењивости, а култура, књижевност, уметност да - остају. Коча Поповић је осетио блискост Гетеу, и Гетеа, већ при првом упознавању с његовим текстом. Али није слутио колико му се примакао кад описује своје муке напуштајући вољену жену. То је судбина коју је искусио Хасан-ага са својом отераном Хасанагиницом, то је судбина коју је одболовао млади Гете напуштајући вереницу, што га је и понело да, због сличности ситуације у песми о Хасанагиници, препева ту песму. Нешто слично се дешава и одлучном, у ратовању тврдом, али у интими, и истини, веома рањивом генералу Кочи Поповићу. Не знајући за Гетеове патње због раскида на који се одлучио, застаје Коча Поповић код Вертерових патњи: "Колико су јевтине патње младог Вертера! Има очајања која се не могу прекинути самоубиством [...]. Ужас ми лежи у грудима - као црна птица. Ако рашири крила, закукаћу" (289). И овакво, изненађујуће исповедно писање је - храброст. На овим страницама је Коча Поповић најпотетскији. За сличне литерарне реминисценције немамо подстицаја у војводиним, у том погледу стварно посним мемоарима.

Враћамо се у питању: Шта значи, и да ли значи нешто посебно, објављивање ове књиге 1988. године, осим ауторове осамдесетогодишњице? Да је књига, овакве садржине о једном народу, од овако значајне личности, штампана само мало касније, у време разбијања Друге Југославије, коме је најжалост добро припомогла немачка спољна политика, били бисмо ближе једном од могућих одговора.

Ма колико да бисмо били ради добре казат гласе, ове књиге треба да упозоре и Немце и нас на неопходност боље, не само културне политике, него: да се мржњом и осветом - "модерније" речено: реваншима - неће ништа постићи што ће вредети да траје.

Поједностављеним представама о једном народу чини се грех према знатним и значајним слојевима немачких људи; али затварањем очију и пред овим на шта упозоравају Гавро Вуковић и Коча Поповић чинили бисмо етички грех не само према многима који су страдали од насиља са те стране, него и према себи догод траје могућност понављања

поступака од којих се мора бранити. И догод се политички и социјални проблеми настоје решавати - етнички. За такве, племенско-расистичке прилазе у политици, највећа је опомена управо оно што се издепавало у годинама које уписује Коча Поповић у своје *Белешке*.

Оно од чега је страховао стари војвода показало се готово као безазлено у поређењу с оним што се, према *Белешкама*, десило потомцима у његовом народу.

Оптерећење је, историјско, чак и морати памтити, а камо ли морати поднети такве ствари. А било би растерећење ослободити се узајамног страха од понављања - неким новим, макар и "европским", ефикасним поретком снага и ствари.

Miljan Mojašević (Beograd)

DIE DEUTSCHEN IN DEN MEMOIREN VON GAVRO VUKOVIĆ
UND DEN AUFZEICHNUNGEN MITTEN IM KRIEGE
VON KOČA POPOVIĆ

Zusammenfassung

Zwischen den 1985 aus dem Nachlaß des ehemaligen Außenministers des Fürstentums Montenegro Gavro Vuković (1852-1928) veröffentlichten dreibändigen *Memoiren* und den 1988 erschienenen *Aufzeichnungen mitten im Kriege* von dem Partisanengeneral und späteren jugoslawischen Außenminister Koča Popović (1908-1992) wird eine Verbindung hergestellt in puncto der Vorstellung, welche die beiden Werke über die Deutschen und Deutschland bzw. Österreich dem Leser bieten und somit einen Beitrag auch zu den deutsch-jugoslawischen, bzw. deutsch-serbischen Kulturbeziehungen liefern. Der alte Vuković resümiert die vorwiegend schlimmen und mahnenden Erfahrungen seines Volkes mit den Deutschen, insbesondere mit den Österreichern, der junge Popović schreibt seine Erlebnisse und Betrachtungen mitten im Kriege gegen die deutschen Eroberer seines Landes auf, und daher das durch den Krieg geprägte Feindbild des Deutschen. Menschlich tief aber ergreift ihn ein Text aus Goethes *Dichtung und Wahrheit*, der ihm zufällig in die Hände kommt. Der an der Pariser Sorbonne geschulte, auch sonst hochgebildete Intellektuelle, der in seiner Jugend der Surrealisten als Schriftsteller angehört hat, der seine Aufzeichnungen auch auf französisch macht, kommt, völlig unwissentlich, Goethe, sehr nahe durch Einbeziehung in die Aufzeichnungen des Erlebnisses der verlassenen Frau, sehr ähnlich jener Situation, welche den jungen Goethe zur Nachdichtung des *Klaggesangs von der edlen Frauen des Asan Aga* bewogen haben soll.

